

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

DOĞRUyla SEVABIN YANLIŞLA GÜNAHIN KESİŞTİĞİ NOKTADA
AHLÂKÎ OLGUNLUK-DİNDARLIK İLİŞKİSİ*

Ali KOÇAK

Hasan KAYIKLIK

Arş. Gör. Dr., Şırnak Üniv. İlahiyat Fakültesi
alikocak@sirnak.edu.tr

Prof. Dr., Çukurova Üniv. İlahiyat Fakültesi
hkayiklik@cu.edu.tr

0000-0002-8253-1897

0000-0003-1755-5398

Atıf / Citation: Koçak, A. & Kayıklık, H. (2022). Doğruyla sevabın yanılışla günahın kesiştiği noktada ahlaki olgunluk-dindarlık ilişkisi. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, (İNİJOSS), 11(1), 95-114. <https://doi.org/10.54282/inijoss.1073334>

<https://doi.org/10.54282/inijoss.1073334>

Öz

Dinî öğretilerin ahlâkî davranışlara aracılık etmesinde, bireylerin dindarlıkları ve çeşitli tutumlarının etkileri söz konusudur. Ahlâkî düzlemde yanılış olan bir davranışın sadece yanılış değil aynı zamanda günah olduğuna da inanmak ve ona göre davranışlarını düzenlemek bireysel dindarlığın en yüzeysel görünümünden biridir. Ahlâkî yaşayış ile dindarlık arasındaki ilişki, her iki yapının doğaları gereği psikolojik perspektifle değerlendirilmeye muhtaçtır. Bu araştırmada ahlâkî olgunluk ile dindarlık arasındaki ilişki incelenmiş ve bu ilişkiyi etkileyebileceği düşünülen çeşitli psiko-sosyal faktörler araştırılmıştır. Betimsel ve nicel desenli olan araştırma, ilişkisel tarama modeli ile hazırlanmıştır. Araştırma örneklemini, Adana’da görev yapan öğretmenler, imam-hatipler, mühendisler ve Kur’an kursu öğrencilerinden 387 gönüllü katılımcıdan oluşmaktadır. Veriler, katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bilgi formu, Ahlâkî Olgunluk Ölçeği ve Dinsel Yaşayış Ölçeği kullanılarak anket tekniği aracılığıyla toplanmıştır. Elde edilen verilerin analizinde SPSS Statistics uygulamasından yararlanılmıştır. Araştırma sorularına yanıt bulabilmek adına, Pearson Moment ve Spearman Rho korelasyon analizleri ile Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) ve Kruskal-Wallis H testi kullanılmıştır. Araştırma sonuçları, ahlâkî olgunluk ile dindarlık arasında pozitif yönlü ve anlamlı, orta düzeyde ilişki bulunduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, dindarların daha yüksek bir ahlâkî olgunluk ortalamasına sahip olduğu anlamına gelmektedir. Dindarlık-ahlâkî olgunluk ilişkisi, çeşitli faktörlere göre değişiklikler gösterebileceğinden, bu ilişki farklı örneklem ve yöntemlerle incelenmeli ve muhtemel yeni dindarlık formları dikkate alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Ahlâkî olgunluk, Dindarlık, Meslek ahlâkı, Ahlâk psikolojisi.

* Bu araştırma, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda 2022 Ocak ayında tamamlanmış olan, “Ahlâkî Olgunluk-Dindarlık İlişkisi: Adana Örneği” adlı doktora tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

THE RELATIONSHIP BETWEEN MORAL MATURITY AND RELIGIOSITY AT THE CROSSING POINT OF TRUTH-REWARD AND WRONG-SIN

Abstract

The religiosity of individuals and their various attitudes affect the mediation of religious teachings on moral behaviours. Believing that morally wrong behaviour is not only wrong but also a sin and determining the behaviour accordingly is one of the most superficial forms of individual religiosity. The relationship between moral life and religiosity needs to be evaluated from a psychological perspective due to the nature of both structures. In this study, the relationship between moral maturity and religiosity was examined, and various factors thought to affect this relationship have been investigated. The research, which is descriptive and quantitative, was prepared with the relational screening model. The research sample comprises 387 volunteer participants from teachers, imam-preachers, engineers, and Qur'an course instructors working in Adana. The data were collected through the questionnaire technique with information form on the demographic attributes of the participants, the Moral Maturity Scale, the Religious Living Scale. SPSS Statistics application was used in the analysis of the data gathered. In order to uncover answers to the research questions, Pearson Moment and Spearman Rho correlation analyses, One-Way Analysis of Variance (ANOVA) and Kruskal-Wallis H test were used. The results of the research show that there is a positive and significant, moderate relationship between moral maturity and religiosity. These results mean that religious people have a higher average of moral maturity. Since the relationship between religiosity and moral maturity may differ according to various factors, this relationship should be examined with different samples and methods, and possible novel forms of religiosity should be considered.

Keywords: Moral maturity, Religiosity, Work ethic, Moral psychology.

GİRİŞ

Bireysel ve toplumsal yaşamı düzenleme gayesi taşıyan sistemler olarak din ve ahlâk, çeşitli motivasyon ve yaptırımlarla iyi ve doğru olana doğru bir tekâmülü amaçlamaktadır. Bu ortak gaye, dinî yaşayış ile ahlâkî olgunluk arasında doğal bir ilişki meydana getirmektedir. Kutsalın bireyin psikolojik yapısında tezahür edebileceği en uygun donanımlardan birinin duygu olması gibi, toplumsal düzlemde varlığını sürdürebileceği en uygun yapılardan biri de ahlâkî düzendir. Hâl böyle olunca olgun bir din duygusunun eşlik ettiği dindarlık ile ahlâkî olgunluk arasında bir ilişkinin bulunması doğal bir durumdur. Derûnî bir dindarlık, kişinin ahlâkî benliğini çeşitli kanallarla besleyebildiğinden, dinî yaşayış dışındaki ahlâkî motivasyonlara kutsal olandan yansıyan motivasyonların da eklenmesi, dindarlık ile ahlâkî olgunluk arasında olumlu yönde bir ilişki meydana getirmektedir.

Ahlâkî olgunluk ile dindarlık arasındaki ilişki, ahlâkın ve dinî yaşayışın doğaları itibariyle psikolojik perspektiften değerlendirilmeye muhtaçtır. Dinin yeryüzündeki vitrini olarak insan hayatı; duygusal, düşünsel ve davranışsal yönleriyle psikoloji araştırmalarının ham maddesi niteliğindedir. Din ise Jung'a (2010, s. 5) göre insan aklının en eski uğraşlarından biridir. Dolayısıyla insanın psikolojik yapısını inceleyen her psikoloji dalı, dini tarihsel yahut toplumsal bir vâkıa olarak görmekten ziyade kişisel bir gerçeklik olarak dikkate almalıdır. Bu kişisel gerçekliğin her bireyde farklı görünümlere zemin hazırlayabilmesi, dindarlıktan ahlâkî olgunluğa giden yolun genel-geçer olarak betimlenmesini zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte bireysel dindarlığın ahlâkî olgunluğa -ideal açıdan- eşlik etmesi, öteden beri bilinegelmekte ve derûnî bir dindarlığın kişiliğin ahlâkî organlarını beslediği kabul edilmektedir. İki yapı arasındaki bu ilişkiden hareketle, ahlâkî yapıyı besleyen yegâne sistemin dindarlık olduğunu söylemek elbette güç olsa da dinî yaşayışın ahlâkî olgunluğa etkisini inkâr etmek de benzer derecede zordur. O

halde bu ilişkinin doğasına nasıl yaklaşılmalıdır? İki yapı arasında kaçınılmaz bir ilişki mi vardır yoksa birbirinden bağımsız iki yapıya zoraki roller mi yansıtılmaktadır? Bu sorulara yanıt arayan ilk ve son nesil olmadığımız düşüncesi, -en azından şimdilik- soruların olası cevaplarından daha açık ve kabul edilebilir olacaktır.

Geldiğimiz noktada, bireysel dindarlığı, karakter bütünlüğü ve ahlâkî olgunluk gibi yetkinlikler için temel şart olarak görmek, ahlâkın anlamını daraltabileceğinden, bu bakış açısının genişletilmesinde yarar vardır. Nitekim bu durumun tam tersi yani ahlâkî olgunluğun dindarlık için taşıdığı zorunluluk, tartışmanın diğer yakasındaki ifadeden daha açıktır. Zira ahlâkî olgunluğu, samimi bir dindarlığın psikososyal düzlemdeki alâmet-i fârikası olarak nitelendirmek için daha fazla neden vardır.

Dinin birey ve toplumlara sunduğu iyi ve doğru olma gayesini ahlâkî sistemlerin taşıdığı amaçlardan ayrı görmek, her iki yapı arasındaki güçlü ilişkiyi anlamayı zorlaştıracaktır. Zira birçok dinin sunduğu etik ilkeler, evrensel ahlâkî görünümle muhataplarına ulaşmaktadır ancak söz konusu ilkelere Tanrı'nın/yaratıcının buyrukları da eklendiğinden bu ilkelerin görünümü değişebilmektedir. Bu değişim ise ahlâkî ilkelerin kökenleri ile iyi ve doğrunun ölçütü gibi tartışmaları çoktan başlatmış haldedir.

Davranışsal boyuttaki dindarlık-ahlâkî olgunluk ilişkisi, teorik boyuttaki din-ahlâk ilişkisinin epistemolojik görünümünden farklı olarak birey ve toplumların yaşamında somut göstergelerle belirginlik kazanmaktadır. Zira din-ahlâk ilişkisini olması gereken üzerinden değerlendirmek gerekirken; dindarlık-ahlâkî olgunluk ilişkisi, olmakta olan üzerinden ele alınmalıdır. Esasında bu ilişkideki ahlâkî olgunluğun taşıdığı anlamlardan biri, dinde yer alan -karaktere dair- ideallerin davranışsal zeminde vücut bulabildiği bir gelişmişlik düzeyidir. Ahlâkî olgunluğun bu anlamı, onun dindarlıkla olan ilişkisi bağlamında geçerli olup karakterin farklı yönleriyle olan ilişkilerde farklı anlamlar taşıyabilmektedir. Ne var ki dindarlığın davranışsal boyuttaki göstergesi olan ahlâkî olgunluk, dindarlık dışı motivasyonlarla da ilişkili olup birçok kanaldan beslenen bir yapıya sahiptir. Aile terbiyesi, eğitim, karakter gelişimi ve toplumsal faktörler gibi çeşitli yönlerden beslenen ahlâkî olgunlaşma sürecinde dindarlığın rolü birçok yönüyle araştırmalara konu olabilecek potansiyeller taşımaktadır. Zira dindarlık, nitelik olarak ahlâkî olgunluğun öteki motivasyonlarından oldukça farklı bir karakter taşımaktadır. İdeal olarak dindarlık, ahlâkî olgunluğun itici güçlerinden biri olarak ifade edilebilir. Dindarlığın itici gücüne sahip olmayan bir karakterin ahlâkî olgunluğu ise diğer faktörlerin yetkinliğine bağlıdır denilebilir.

Din-ahlâk ilişkisinin epistemolojik boyutundaki sorular yaşamsal düzleme aktarıldığında farklı nitelikte problemler ortaya çıkabilmektedir. Zira ahlâkî düzlemde doğru olan bir davranışın sadece doğru değil aynı zamanda sevap olduğuna, yanlış olan bir davranışın da sadece yanlış değil aynı zamanda günah olduğuna da inanmak ve ona göre davranışlarını düzenlemek bireysel dindarlığın en yüzeysel tezahürlerindedir denilebilir. Nitekim birçok dinin de inananlarından istediği temel davranış kalıplarından biri bununla ilgilidir. Kutsal kitaplarda ahlâkî hükümler oldukça geniş yer kaplamakta ve yerine göre bu hükümler çeşitli müeyyidelerle donatılmaktadır. Tevrat ve İncil'de de ahlâkî emir ve ilkeleri sıklıkla görmek mümkündür (Çıkış 20:2-17; Levililer 19:11-18; Mezmurlar 34:14-21; Tesniye 16:18-19; Yuhanna 7:24 vb.). Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette adalet, iyilik ve doğruluk gibi ahlâkî ilkelere göre davranılması emredilmektedir (A'raf

7/29; Bakara 2/177; En'âm 6/152,160; Mâide 5/2,8; Nahl 16/90; Neml 27/89-90; Nisâ 4/40 vb.). Birçok ahlâkî öğüt içeren bu ve benzeri ayetler, Tanrı'nın ödül, ceza ve rızası ile söz konusu ahlâkî fiilleri garanti altına almayı amaçlamaktadır. Bu fiiller, herhangi bir dine inanmayan kişiler için de ahlâkîlik özelliği taşımaktadır. Kişinin ahlâkî tutumlarında Tanrı'nın emirlerini veya dinî öğretileri hangi düzeyde referans aldığı ise onun dindarlık düzeyi ile yakından ilişkilidir. Tanrı'ya veya bir dine inanan bir birey için adı geçen emirler, ahlâkî birer düstur olduğu kadar aynı zamanda Tanrı'ya yahut yaratıcıya olan bağlılık ve itaatinin de birer göstergesi niteliğindedir. Diğer yandan Tanrı'ya ya da herhangi bir dine inanmayan biri için bunlar, kişisel ve toplumsal yaşamı daha iyi hale getirmek için insanî birer kaide gibidir. Ahlâkî ilkelerin bu yönü bütün insanlar adına geçerliyken; dindar bireyler için geçerli olan durum daha kapsamlıdır. Nitekim yanlış olan aynı zamanda günah, doğru olan da aynı zamanda Tanrı'nın nezdinde sevap niteliğindedir. Olgun bir ahlâk ile dindarlığın ilişkisi de bu ayırım üzerinden şekillenmektedir. Zira bu noktada dindarlık, kutsalın sağladığı gayeyle, olgun ahlâk için güçlü bir motivasyon sağlayabilmektedir. Bu motivasyonun en güçlü şartlarından biri ise kutsala olan bağlılığın yapmacılıktan uzak ve gönülden gelerek davranışlara dönüşmesidir. Eğer ki bu şartın asgari düzeyinden söz edilemiyorsa, dindar olduğunu beyan eden kişinin her şartta olgun bir ahlâkî karakter taşıması pek mümkün görünmemektedir.

1. AHLÂKÎ OLGUNLUK-DİNDARLIK İLİŞKİSİ

Dindarlık ve ahlâk kavramlarına yüklenen anlamların genişliği ve dinamizmi, bu iki kavram arasındaki ilişkinin açık bir biçimde tasvir edilmesini güçleştirmektedir. Nitekim dindarlığın salt bir kabule ya da sözsel bir inanış beyanına indirgenerek yaşamın gerçekliklerinden uzaklaşması, iki kavram arasındaki ilişkinin niteliğini farklılaştırabilir. Benzer şekilde ahlâkîliğin karşılıklılık gibi temel anlamlara indirgenmesi de söz konusu ilişkinin rengini değiştirebilecek etkenlerden biri olarak yorumlanabilir. Bu bağlamda gerek dindarlığın gerekse ahlâkî olgunluğun sağlam bir anlam temeli üzerine oturtulması, iki tecrübe arasındaki ilişkiyi nitelendirmede bizlere daha net bir tablo sunacaktır.

Yaran'a (2015, s. 87) göre dindarlık-ahlâklılık ilişkisi pratik ve uygulamaya aitken; din-ahlâk ilişkisi teorik ve düşünseldir. Bu doğrultuda dindarlık ve ahlâklılık, sözde, söylemde, hitabette yahut kitaplarda anlatılan ideal anlamda değil davranışa dönüşerek günlük hayatta somutlaşmış bağlamda ele alınmalıdır. Zira dindarlık için ahlâklılığın daha zorunlu olduğu görüşü, günümüzün yaşam koşullarında teorik zemindeki bütünlükten uzaklaşarak tartışılır hale gelmiştir. Bunun bariz nedenlerinden biri, söz konusu ilişkinin dindarlık kanadında yaşanan anlam yüklemelerindeki değişimlerdir. Dindarlığa ilişkin bu değişimin ahlâklılık kanadında gerçekleşmemesi, iki tecrübe arasındaki ilişkinin daha dar bir alanda tezahür etmesine zemin hazırlamaktadır. Dinin kurumsal yönünün bireysel ve içsel tecrübî yönlerine baskın gelerek, dinî yaşayıştaki boyutların önem sırasının değişmesi, dindarlık-ahlâklılık ilişkisini etkileyen önemli faktörlerden biridir. İslam kültüründe ahlâkî buyrukların Allah'ın bir emri olarak algılanmasının, dindarlığın gerçek mânâda samimiyet ve takvâ ile yoğrulduğu bir yaşamda haklı bir geçerlilik taşıdığı söylenebilir. Bununla birlikte dindarlığın gösteriş maksatlı ve araçsal formlara büründüğü bir yaşamda, ahlâkî feragatleri önlemede dinin yeterli olacağını söylemek biraz güç olacaktır. Eğer ki dindarlık-ahlâklılık arasındaki ilişkinin teorik düzlemde yer alan -ve dindarlığı daha çok

ilgilendiren- zorunluluğu, bireysel ve toplumsal düzlemde gerçekliğe dönüşmüş olsaydı günümüz şartlarında özsel dindarlık algısının yüksek olduğu bölgelerde ahlâkî olgunluk düzeyinin de kaçınılmaz olarak daha yüksek olması beklenirdi. Benzer şekilde ateistlerin yoğun olduğu bölgelerde de ahlâk ve değerlerin kıymetsizleştiği bir görünüm oluşması beklenebilirdi. Nitekim bu hususta bir standarttan bahsetmek günümüz yaşam koşullarında mümkün değildir.

Dindarlık-ahlâklılık ilişkisinin İslam ahlâkındaki izdüşümüne dikkat çeken Kılıç (2017, s. 32), İslam dininde iman ile ahlâk arasında güçlü bir bağ olduğunu ve güzel ahlâkın olgun bir imanın göstergesi niteliğini taşıdığını ifade etmiştir. Aynı şekilde kötü ahlâk da imandaki zaafa tekabül etmektedir. Benzer vurguyu yapan Yaran da (2015, ss. 100-101) ahlâklı bir yaşam için dinin faydalı olduğunu belirterek, dinî temellerin ve bu temellere dayanan ilke ve erdemlerin ahlâkın geliştirilmesinde önemli rol oynadığını ifade etmiştir. Ne var ki dindarlık için ahlâklılık, faydalı olmaktan ziyade bir zorunluluk arz etmektedir. Ahlâklılık, -özellikle İslam kültüründe- dindarlığın temel ayaklarından olan iman ve amelin yanındaki diğer dayanak noktası konumundadır. Nitekim İslam'da ahlâk sadece insanlar arası ilişkilerde değil tüm varlıkları kapsayan bir bağlamda ele alınır. Bu yönüyle de ahlâkî düzen, bireysel ve toplumsal zeminden ötede aşkın bir kaynağa ihtiyaç duyar (Aydın ve Adanalı, 2017, s. 11). Ülken'in (1958, ss. 87,196) bu duruma dair tespiti ise oldukça açıklayıcıdır. Ona göre dinî değer, manevî değerlere mukaddeslik katar ve mukaddeslik ise aşkın bir âlemlerle münâsebet dışında ne bir enerjiden ne de bir doğa olayından sudur eder. Ayrıca ahlâkın bu aşkın kaynağı dışında, insanları birbirine bağlayacak ya da bağlılıklarının devamlılığını sağlayabilecek başka bir gücün varlığı mümkün değildir. Ülken'in bu konudaki düşünce çizgisi, dindarlık-ahlâklılık ilişkisinin idealist boyutuyla ilgilidir. Bu ilişkinin realist perspektiften görünümü, anlam arayışındaki birey için dinin sunduğu yanıtların ikna ediciliğine ve dinî bağlılığın düzeyine göre değişiklik gösterebilir. Bu evrede dinin sunduğu kuşatıcı anlam, ahlâkı da kapsayabilirken; varoluşun üst anlamlarına yönelmemiş bir zihin için din, -ahlâkî bağlamda- bir ödül-ceza merciinden öteye geçemeyebilir. Böyle bir durumda ise ahlâkın olgunluk düzeyine ulaşması ve yaşamın neredeyse her alanında tezahür etmesi güçleşebilmektedir.

Dindarlık-ahlâklılık ilişkisinde dindarlığa yüklenen zorunluluğa işaret eden William James, *Dinî Tecrübenin Çeşitliliği* adlı çalışmasında otantik dinî tecrübeye dair temel varsayımlarda bulunmuştur. James'e göre (2002, s. 19) göre dinî tecrübenin gerçekliğinin değerlendirilmesi için gerekli olan üç kriter *dolaysız aydınlanma (immediate luminousness)*, *felsefî kabul edilebilirlik (philosophical reasonableness)* ve *ahlâkî yardımseverliktir (moral helpfulness)*. Gerçek bir dinî tecrübenin olgun bir ahlâkî işleyişte belirginleşmesi gereklidir. Ahlâkî açıdan yeterince olgunlaşmamış bir dinî yaşayışın kendi içindeki gerçekliği tartışılır hale gelebilecektir. James'in din psikolojisi literatürüne kalıcı bir etki bıraktığını ifade eden Walker (2003), James'in dinî tecrübeye ahlâkın konumuna vurgu yapmasına karşın dindarlık, maneviyat ve ahlâk ilişkisinin psikoloji alanında ihmal edildiğine de değinmiştir.

Olgun ahlâkın dindarlık için bir gereklilik niteliği taşıması, din-ahlâk ilişkisinin zorunlu çıktılarında biridir. Bununla birlikte olgun bir ahlâka sahip olabilmek için Tanrı'ya inanmanın gerekliliği ya da tek şart olması hakkında o kadar kesin konuşmak mümkün değildir. Bu aşamada dindarlık-ahlâklılık ilişkisine kültürel faktörlerin bir etkisi dokunmaktadır. Nitekim çoğunlukla aynı dine inanılan farklı bölgelerde farklı ahlâkî anlayışlar ortaya çıkabilmektedir. Bu durumun

örneklerine işaret eden Pew Araştırma Merkezi'nin (2014) sonuçlarına göre, İslâm kültüründe ahlâk kurallarının dinle zorunlu bir ilişki içinde görüldüğü anlaşılmaktadır. İlgili araştırmaya göre Orta Doğu, Afrika ve Asya'da yer alan İslam ülkeleri ile Katoliklerin yoğun olduğu Güney Amerika'da ahlâklı olmak için Tanrı'ya inanmak bir şart olarak görülürken, Avrupa'nın neredeyse tamamı ile Kanada, Japonya ve İsrail gibi ülkelerde ahlâklı olmak için Tanrı'ya inanmanın gerekli olmadığı görüşü çoğunluktadır.

Dünya Değerler Araştırması'nın (Haerpfer ve diğerleri, 2020) Türkiye örneğine ilişkin sonuçlarında, dinin dünya yaşamından ziyade çoğunlukla ahiret hayatına anlam kazandırdığına yönelik bulgular yer almaktadır. Bu bulgular, Pew Araştırma Merkezi'nin sonuçları (2014) bağlamında değerlendirildiğinde Türkiye örneğinin ahlâka bakışında dinle ilişkili olarak ölümden sonraki hayatın belirleyiciliğinin bulunduğu söylenebilir.

Çağrıcı, *Din ve Değişim: Şekilci Dindarlıktan Ahlaki Dindarlığa* (2021, ss. 42-43) adlı çalışmada, günümüzde ahlâkı yok sayan bir dindarlık tarzının yaygınlaştığına işaret etmektedir. O ayrıca, önceleri dindar olmadan ahlâklı olunamayacağını savunanların dinî yaşayışı günümüzde formel ibadetlere, kılık-kıyafete ve siyasi ideolojilere indirgeyenlere karşı ahlâksız bir dinî yaşayışın mümkün olmadığını savunacak duruma geldiğini ifade etmektedir. Bu tespit, ahlâkî olgunluk-dindarlık ilişkisinin günümüzde yeni perspektiflerden ele alınması gerektiğinin göstergelerinden biri olarak yorumlanabilir.

Ahlâk-din ilişkisi birçok yönüyle geçmişten günümüze çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Bununla birlikte söz konusu ilişkinin psiko-sosyal zemindeki görünümü niteliğindeki ahlâkî olgunluk-dindarlık ilişkisine dair araştırmaların yeterli bollukta olduğunu söylemek güçtür. Her iki yapının pratikteki karşılıklarının kavramsallaştırılması ve ölçülmesinin çeşitli zorluklar içermesi, bu durumun muhtemel sebeplerinden biri olarak ifade edilebilir. Ahlâkî olgunluk-dindarlık ilişkisine dair, Türkçe ve İngilizce literatürden erişilebilen çalışmalarda genellikle ahlâkın çeşitli görünümü ile dinî yaşayışa ilişkin değişkenler arasındaki ilişkilerin konu edildiği görülmektedir. Din-ahlâk ilişkisine dair son dönemlerde Batı'da yapılan 40 araştırmayı inceleyen Özel ve Kaplan'ın araştırmasında (2018, s. 353), *dinin ahlâkı olumlu etkilediğini, olumsuz etkilediğini, ikisinin ayrı şeyler olduğunu ve iki sistem arasında karmaşık bir ilişki olduğunu* savunan araştırmalara işaret edilmektedir. Kimilerine göre iki yapı arasında pozitif yönlü ilişkiler mevcutken, kimilerine göre bu ilişki farklı görümlere sahiptir. Wade'e (2009, s. 10) göre dinler, ahlâkî kurallarla toplumsal ilişkilerin kalitesini yükseltir. Aynı zamanda ahlâkî kuralların süreklilik kazanabilmesi için toplumun da dine ihtiyacı vardır (Malinowski, 1990, s. 44). Diğer yandan dinin insan ilişkileri açısından en çok önem verdiği şeylerden birinin adalet ilkesi olması, hukuku da söz konusu ilişkiye dahil etmektedir (Güngör, 1997, s. 115). Ahlâkî gelişim teorilerinin en çok bilinenlerinden biri olan Kohlberg'in (1968) teorisinde de adalet ilkesine olan vurgu bilinen bir durumdur.

Dinin ahlâkî değerlere kattığı kutsiyetin başka kaynaklardan sağlanamamasına karşın, ahlâkî değerlerin dindarlıkla önemini koruduğu veya dinî değer olmadan ayakta kalamayacağı fikri için net konuşmak pek mümkün görünmemektedir. Araştırmamızın odak noktası bu problem değildir. Ancak konuya söz konusu ilişkinin psikolojik alandaki işleyişi açısından bakıldığında dindarlığın, ahlâkî olgunluk üzerinde motivasyonel bir işlev sağladığı söylenebilir. Hem din-ahlâk ilişkisinin

doğası hem de dindarlığın ahlâkî olgunluk üzerindeki motivasyonel etkisi bu konuda yapılan birçok çalışmada iki değişken arasında pozitif yönlü ilişkilerin çıkmasına zemin hazırlamıştır. Literatüre bakıldığında bu doğrultuda sonuçların elde edildiği birçok çalışma görülmektedir.

Ahlâkî olgunluk-dindarlık ilişkisine dair çoğunlukla pozitif olmak üzere farklı yön ve derecelerde ilişkiler tespit eden araştırmalar mevcuttur. Erişilebilen araştırmalardan Ellison (1992), Saroglou ve diğerleri (2005), Demirci (2014), Shariff ve diğerleri (2014), Aktaş ve Kartopu (2016), Kimter (2016), Ekşi ve Çiftçi (2017) ve Kaur (2020) gibi araştırmacıların bulgularında ahlâkî olgunluk ile dinî yaşayışın çeşitli göstergeleri arasında pozitif yönlü sonuçlar bulunmaktadır. Bunlara ek olarak dindarlık ile şiddet türevleri, suç işleme, sonuç odaklı düşünce ve ahlâkî yozlaşma gibi olumsuz karakter özellikleri arasında negatif ilişkiler tespit eden Baier ve Wright (2001), Johnson ve diğerleri (2001), Stark (2001), Codato ve diğerleri (2011), Piazza ve Sousa (2014), Kayıklık ve Kalgı (2017b) ile D'Urso ve diğerleri (2019) gibi araştırmacıların sonuçları da bu bağlamda zikredilebilir. Diğer yandan Darley ve Batson (1973), Kohlberg (1981), Elçi ve diğerleri (2011) ile Hofmann ve diğerleri (2014) gibi araştırmacıların bulgularında ise dindarlık ile ahlâkın çeşitli göstergeleri arasında herhangi bir ilişki saptanmadığı görülmektedir. Bushman ve diğerleri (2007), Inozu ve diğerleri (2012) ile Gervais (2014) ise dindarlığın bazı olumsuz davranışları artırabildiğine ilişkin sonuçlar elde etmişlerdir.

Dindarlıkla pozitif ilişki gösteren ahlâkî durumlar genellikle toplum yanlısı istendik davranışlardır. Psiko-sosyal uyumun göstergeleri sayılabilecek şefkat, yardımlaşma, vicdanlılık, vefâkârlık ve diğerkâmlık gibi değerler, birçok dinde yaygınlaştırılması istenen insanî özelliklerdir. Dinlerin sosyal düzenle ilişkisi, -bunların da içerisinde bulunduğu- değerler üzerinde belirginlik kazandığından, dindar insanların daha az dindar olanlara göre bu değerleri daha çok gözettiği söylenebilir. Ayrıca ahlâkî değerlerin ilahî iradenin buyruklarına uygun olarak şekillendiğine inanan dindar bireyler, bu değerlere daha çok sahip çıkma eğilimi gösterebilmektedir (Hökelekli, 2016, s. 77; Clouzeau ve Roy'dan aktaran Yapıcı, 2007, s. 58). Diğer taraftan dinin antisosyal davranışları azaltabileceğini ifade eden Kerley ve diğerleri (2005, s. 453), yapmış oldukları araştırmada dindarlığın suç davranışlarını azalttığını tespit etmişlerdir. Benzer şekilde Stansfield ve diğerleri (2019), Amerika'nın Oregon eyaletinde çeşitli suçlardan hüküm giymiş 571 tutuklu kişi üzerinde yaptıkları araştırmada hem dindar hem maneviyatçı katılımcıların, dindar olmayan maneviyatçılara göre daha az yeniden suç işleme eğilimi gösterdiklerini tespit etmişlerdir.

Bahsedilen araştırmaların sonuçları ışığında; dinlerin, birey ve toplumların gelişimi ve olgunluğu için olumlu özelliklerin yayılmasını önerdiği kadar olumsuz davranışları da yasaklayarak iyiliği ve doğruluğu pekiştirme fonksiyonuna sahip olduğu söylenebilir. Bununla birlikte dindarlık ile ahlâkî olgunluk arasında olumlu ilişkilerin tespit edilmesi, söz konusu ilişkide dindarlığın “yeter sebep ilkesi” özelliği taşıdığı anlamını çıkarmamaktadır. Belirtmek gerekir ki bu değerlendirme, dindarlığın ahlâkî olgunlukla ilişkisine yönelik olup yaşamın farklı boyutlarında dindarlığın geçerliğini kapsamamaktadır. Dindarlık-ahlâkî olgunluk ilişkisini psikolojik perspektiften okumaya çalışırken “gerek ya da yeter sebep ilkesi” doğrultusunu takip etmek, söz konusu ilişkinin doğasını anlamayı güçleştirebilir. Din psikolojisi açısından dindarlık-ahlâkî olgunluk ilişkisini anlamlandırmanın en açık yollarından biri fonksiyonel yaklaşım

olacaktır. Zira dindarlığın ahlâkî olgunluk için sağladığı motivasyonel güç, iki yapı arasındaki bağı taşıyıcılarından biridir. Bu gücün söz konusu ilişkiye dönük doğasını yapısal açıdan değerlendirebilmek ise bambaşka bir araştırmanın konusu olmaya şayandır.

Ahlâkî olgunluk-dindarlık ilişkisinin çeşitli görünüşleri, Türkçe literatüre oranla Batı literatüründe oldukça fazla inceleme konusu olmuştur. Söz konusu araştırmalar yerine göre Türkçe nicel çalışmalara da ilham olmuş ve ahlâkî olgunluk ile dindarlığın farklı görünüşleri arasındaki ilişkiyi konu edinen araştırma sayısı -Türkçe literatürde de- artmaya başlamıştır. Gerek mesleğe başlayınca kadar gereken eğitim süreçlerinin niteliği gerekse mesleki hassasiyetler itibarıyla bazı mesleklerde çalışan bireylerde ahlâkî olgunluk ve dindarlık düzeyleri farklılaşabilmektedir. Neredeyse bütün meslek türlerinde çalışanların, çalıştığı kurum ya da kuruluşa, meslektaşlarına ve topluma karşı çeşitli sorumlulukları bulunmaktadır. Öyle ki bir öğretmen ile din görevlisinin sorumlulukları nitelik olarak farklılıklar gösterse de meslek ahlâkî bakımından sorumluluk türleri benzerlikler taşımaktadır. Bu durumun birçok meslek için geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Mesleki sorumlulukların ihmal edildiği durumlarda ortaya çıkabilecek riskler ise her meslekte farklı sonuçlar doğurabilmektedir. Nitekim birçok mesleğin etik ilkelerine ilişkin oluşmuş belli başlı kurallar bulunmaktadır. Tıp etiği, mühendislik etiği, biyo-etik, bilim etiği gibi etik türleri bunlardan bazılarıdır. Bunların dışında kurumsallaşmış olsun ya da olmasın bütün meslek türlerinin kendi içinde belli bir ahlâkî çizgiyi takip ettiğini de söylemek mümkündür. Durkheim'in, *Meslek Ahlâkı* (1962, s. 8) adlı çalışmasında ifade ettiği gibi "Birbirinden ayrı ne kadar meslek varsa o kadar da ahlâk vardır." denilebilir. Bununla birlikte mesleki sorumlulukların kritik önem arz ettiği mesleklerde görev yapanlarda, ahlâkî hassasiyetlerin her durumda yüksek olması gerektiği de açık bir durumdur. Ahlâk ve dindarlık konuları literatürde genişçe yer bulmasına karşın, literatürde söz konusu mesleki farklılaşma potansiyeli üzerinde fazla durulmadığı görülmektedir. Bu düşünceden hareketle araştırmamızda öğretmenler, din görevlileri ve mühendislerde ahlâkî olgunluk-dindarlık ilişkisinin nasıl bir özellik taşıdığına odaklanılacaktır. Bu doğrultuda araştırmanın hipotezleri aşağıda belirtildiği gibi kurgulanmıştır.

H_1 Ahlâkî olgunluk ile dindarlık arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

H_2 Mesleklere göre ahlâkî olgunluk düzeyleri anlamlı derecede farklılaşmaktadır.

H_3 Mesleklere göre dindarlık düzeyleri anlamlı derecede farklılaşmaktadır.

2. YÖNTEM

Belirli mesleklerde görev yapan katılımcıların ahlâkî olgunluk ve dindarlık düzeyleri arasındaki ilişkiyi konu edinen bu araştırma betimsel ve nicel desenli olup ilişkisel tarama modeli ile hazırlanmıştır. Katılımcıların görüşlerini toplayabilmek için anket tekniğinden yararlanılmıştır.

2.1. Evren ve Örneklem

Araştırmanın genel evreni öğretmenler, imam-hatipler, mühendisler ve Kur'an kursu öğrencileridir. Çalışma evreni ise Adana'da adı geçen mesleklerde görev yapanlardır. Örneklem

2020 Temmuz-Kasım aylarında Adana’da görev yapan ve basit rastlantısal yöntemle seçilen 387 gönüllü katılımcıdan oluşmaktadır.

2.2. Veri Toplama Araçları

2.2.1. Ahlâkî Olgunluk Ölçeği

Şengün ve Kaya (2007), tarafından geliştirilen Ahlâkî Olgunluk Ölçeği, 5’li likert tarzında hazırlanmış olup tek boyuttan oluşmaktadır. 66 madde içeren ölçekten alınabilecek en düşük puan 66, en yüksek puan 330’dur. Ölçeğin iç tutarlılık güvenilirliği test-tekrar test, test-yarı test ve Cronbach’s α değeri ile hesaplanmıştır. Araştırmacıların gerçekleştirdiği geçerlik-güvenirlik çalışmasında ölçeğin test-tekrar test güvenilirlik katsayısının .88, test-yarı test güvenilirlik katsayısının .89, Cronbach’s α güvenilirlik katsayısının ise .93 olarak bulunduğu belirtilmiştir. Ölçeğin güvenilirliğini test etmek amacıyla araştırma verilerimizde Cronbach’s α değerine bakılmış ve bu değer .89 olarak bulunmuştur. Ölçekten alınan puanların yüksekliği katılımcıların yüksek ahlâkî olgunluk düzeyine sahip olduğunu, düşük puan ise katılımcıların düşük ahlâkî olgunluk düzeyine sahip olduğunu göstermektedir.

2.2.2. Dinsel Yaşayış Ölçeği

Kayıklık (2003) tarafından geliştirilen, Kayıklık ve Kalgı (2017a) tarafından yenilenen *Dinsel Yaşayış Ölçeği*, 7’li likert formatında güncellenmiş olup inanç, ahlâk ve ibadet olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır. Her bir boyutun 12’şer sorudan oluştuğu ölçek, toplam 36 madde içermektedir. Her alt boyuttan alınabilecek en düşük puan 12, en yüksek puan 84 olmak üzere; ölçekten alınabilecek en düşük puan 36, en yüksek puan 252’dir.

Ölçeğin iç tutarlılık güvenilirliği Cronbach’s α değeri ile hesaplanmıştır. Araştırmacıların gerçekleştirdiği geçerlik-güvenirlik çalışmasında Cronbach’s α değerinin, inanç boyutu için .98, ahlâk boyutu için .93, ibadet boyutu için .87, ölçeğin toplamı için ise .93 olarak bulunduğu bildirilmiştir. Ölçeğin güvenilirliğini test etmek amacıyla araştırma verilerimizde Cronbach’s α değerine bakılmıştır. Bu değer, inanç boyutu için .97, ahlâk boyutu için .97, ibadet boyutu için .94, ölçeğin toplamı için ise .96 olarak bulunmuştur. Ölçekten alınan puanların yüksekliği katılımcıların yüksek dindarlık düzeyine sahip olduğunu, düşük puan ise katılımcıların düşük dindarlık düzeyine sahip olduğunu göstermektedir.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verileri 2020 Temmuz-Kasım aylarında Adana’da görev yapan, belirlenmiş mesleklerden gönüllü katılımcılardan toplanmıştır. Veri toplama sürecinde Covid-19’dan kaynaklı pandemi nedeniyle anketler yüz yüze değil çevrimiçi olarak uygulanmıştır. Google Formlar aracılığıyla oluşturulan anket formunun bağlantı adresi, gerekli izinlerin sağlandığı kurumların yönetici ve çalışanlarına cep telefonu ve e-posta aracılığıyla iletilmiştir. Araştırmaya katılmak isteyenler ilgili bağlantı adresini tıkladıklarında anket formuna yönlendirilmiştir. Giriş kısmında araştırmaya ilişkin bilgilerin yer aldığı anket formunda çeşitli demografik değişkenlerle, ahlâkî olgunluk ve dindarlığa ilişkin ölçek ifadelerinin yanıtlanması istenmiş ve anket sonlandırılmıştır.

Elde edilen veriler bilgisayar ortamında SPSS Statistics 22 programına aktarılarak, analizler gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın iki ana değişkeni olan ahlâkî olgunluk ve dindarlık arasındaki ilişkinin tespiti için korelasyon analizi uygulanmıştır. Dinsel yaşayış ölçeğinin alt ölçekleri ile ahlâkî olgunluk arasındaki ilişkinin tespiti için de korelasyon analizi uygulanmıştır. Katılımcıların mesleklerine göre ahlâkî olgunluk düzeylerinin karşılaştırılmasında Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) kullanılmış; dindarlık düzeylerinin karşılaştırılmasında ise normallik varsayımının sağlanmaması gerekçesiyle non-parametrik bir test olan Kruskal-Wallis H testi tercih edilmiştir.

3. BULGULAR

Ahlâkî olgunluk ve dindarlık ile dindarlığın alt boyutları olan inanç, ahlâk ve ibadet arasındaki ilişkiyi saptamak için Pearson Moment ve Spearman Rho korelasyon analizleri uygulanmış, sonuçlar Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Ahlâkî Olgunluk ile Dindarlık ve Dindarlığın Alt Boyutları Arasındaki İlişkiye Dair Pearson Moment ve Spearman Rho Korelasyon Analizi Sonuçları¹

	Dindarlık	İnanç	Ahlâk	İbadet
Ahlâkî olgunluk	.438*	.240*	.407*	.410*

*p<.001

Tablo 1’e göre katılımcıların ahlâkî olgunluk ile dindarlık düzeyi arasında pozitif yönlü, orta düzeyde anlamlı bir ilişki ($r=.438$, $p<.001$) saptanmıştır. Bu sonuca binaen H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Diğer yandan ahlâkî olgunluk ile dindarlığın alt boyutları olan inanç alt boyutu ile düşük düzeyde ($r=.240$, $p<.001$); ahlâk boyutu ile orta düzeyde ($r=.407$, $p<.001$); ibadet boyutu ile orta düzeyde ($r=.410$, $p<.001$) pozitif yönlü-anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Burada ahlâkî olgunluk puanlarındaki değişim dindarlık puanlarındaki değişimin yaklaşık %19’unu ($R^2=.19$); inanç puanlarındaki değişimin yaklaşık %6’sını ($R^2=.06$); ahlâk puanlarındaki değişimin yaklaşık %17’sini ($R^2=.17$); ibadet puanlarındaki değişimin yaklaşık %17’sini ($R^2=.17$) açıklayabilmektedir.

Katılımcıların mesleklerine göre ahlâkî olgunluk düzeylerine dair betimsel değerler Tablo 2’de sunulmuştur.

¹ Bu analizde normallik varsayımını sağlamadıklarından dindarlık, inanç ve ahlak değişkenleri ile ahlâkî olgunluk arasındaki ilişkide Spearman Rho korelasyon katsayıları tercih edilmiştir. Diğer yandan normallik varsayımını sağladığı için ibadet değişkeni ile ahlâkî olgunluk arasındaki ilişkide Pearson Moment korelasyon katsayısı tercih edilmiştir.

Tablo 2. Mesleklere Göre Ahlâkî Olgunluk Düzeyine İlişkin Betimsel Değerler

Gruplar	N	\bar{X}	s
(1) Öğretmen	167	298.52	17.154
(2) İmam-hatip	92	300.32	17.412
(3) Mühendis	71	290.10	20.021
(4) Kur'an Kursu Öğreticisi	57	299.07	19.237
Toplam	387	297.48	18.363

Tablo 2'deki verilere göre öğretmenlerin ahlâkî olgunluk ortalamaları $\bar{X}=298,52$; imam-hatiplerin ahlâkî olgunluk ortalamaları $\bar{X}=300.32$; mühendislerin ahlâkî olgunluk ortalamaları $\bar{X}=290.10$ ve Kur'an kursu öğreticilerinin ahlâkî olgunluk ortalamaları $\bar{X}=299.07$ 'dir.

Katılımcıların mesleklerine göre ahlâkî olgunluk düzeylerinin farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) sonuçları Tablo 3'teki gibidir.

Tablo 3. Mesleğe Göre Ahlâkî Olgunluk Düzeylerinin Farklılaşıp Farklılaşmadığına İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Bonferroni
Gruplar arası	4933.076	3	1644.359	5.029	.002*	1>3, 2>3, 4>3
Gruplar içi	125223.564	383	326.954			
Toplam	130156.641	386				

*p<.01

Katılımcıların ahlâkî olgunluk düzeyleri arasında fark olup olmadığını tespit etmek için, mesleğe göre ahlâkî olgunluk puanlarının ortalamaları Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) ile karşılaştırılmış, test sonunda, öğretmenlerin ahlâkî olgunluk puanlarının ortalaması ($\bar{X}_1=298.52$), imam-hatiplerin ahlâkî olgunluk puanlarının ortalaması ($\bar{X}_2=300.32$), mühendislerin ahlâkî olgunluk puanlarının ortalaması ($\bar{X}_3=290.10$) ve Kur'an kursu öğreticilerinin ahlâkî olgunluk puanları ortalaması ($\bar{X}_4=299.07$) arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık gözlemlenmiştir [$F_{(3-383)}=5.029, p<.01$]. Test sonucu hesaplanan etki büyüklüğü ($\eta^2=0.04$) bu farkın düşük düzeyde olduğunu göstermektedir. Yapılan Bonferroni çoklu karşılaştırma testi sonucunda, anlamlı farkın mühendisler ile diğer üç meslekten katılımcılar arasında olduğu görülmüştür. Elde edilen bu sonuçlar ışığında H_2 hipotezi kabul edilmiştir.

Katılımcıların mesleklerine göre dindarlık ve dindarlığın alt boyutlarına ait puanların farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin Kruskal-Wallis H testi sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Mesleklere Göre Dindarlık ve Dindarlığın Alt Boyutlarına Ait Puanların Farklılaşp Farklılaşmadığına İlişkin Kruskal-Wallis H Testi Sonuçları

Değişken	Grup	N	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p	Anlamlı fark
Dindarlık	(1) Öğretmen	167	217,16				1>3
	(2) İmam-hatip	92	190,82	3	17.117	.001*	1>4
	(3) Mühendis	71	153,92				2>3
	(4) Kur'an Kursu Öğreticisi	57	181,21				
İnanç	(1) Öğretmen	167	199,37				
	(2) İmam-hatip	92	196,51				
	(3) Mühendis	71	174,29	3	6.462	.091	
	(4) Kur'an Kursu Öğreticisi	57	198,77				
Ahlâk	(1) Öğretmen	167	212,75				
	(2) İmam-hatip	92	189,51	3	12.500	.006*	1>3
	(3) Mühendis	71	160,54				
	(4) Kur'an Kursu Öğreticisi	57	188,01				
İbadet	(1) Öğretmen	167	217,28				1>3
	(2) İmam-hatip	92	189,68	3	17.437	.001*	1>4
	(3) Mühendis	71	152,95				2>3
	(4) Kur'an Kursu Öğreticisi	57	183,90				

*p<.01

Katılımcıların mesleklerine göre dindarlık ve dindarlığın alt boyutlarından aldıkları puanların sıra ortalamaları arasında fark olup olmadığını saptamak için yapılan Kruskal-Wallis H testine göre, mesleklere göre dindarlık [$\chi^2_{(1)}=17.117$, p<.01] ve dindarlığın alt boyutları olan ahlâk [$\chi^2_{(3)}=12.500$, p<.01] ve ibadet [$\chi^2_{(4)}=17.437$, p<.01] puanları arasında anlamlı bir farklılık gözlemlenmiştir. Mann-Whitney U testi ile yapılan çoklu karşılaştırmalar sonunda bu farklılığın dindarlık değişkeni için 1 ile 3, 1 ile 4 ve 2 ile 3; ahlâk değişkeni için 1 ile 3; ibadet değişkeni için 1 ile 3, 1 ile 4 ve 2 ile 3 numaralı meslekler arasında olduğu saptanmıştır. Mesleklere göre inanç boyutu puanları arasında ise anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir [$\chi^2_{(2)}=6.462$, p>.05]. Bu sonuçlar ışığında H_3 hipotezi kabul edilmiştir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Araştırma bulgularına göre, Adana’da görev yapan öğretmenler, mühendisler, imam-hatipler ve Kur’an kursu öğreticilerinin dindarlık düzeyleri ile ahlâkî olgunlukları arasında istatistiksel açıdan orta düzeyde bir ilişki olduğu görülmüştür. Sonuçlara göre dindarlık düzeyi arttıkça ahlâkî olgunluk seviyesinde bir artış görülmektedir. Bu doğrultuda H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Aynı zamanda dindarlığın alt boyutları olan inanç, ahlâk ve ibadet düzeylerinden alınan puanlar ile ahlâkî olgunluk düzeyi arasında farklı derecelerde pozitif ilişkiler olduğu saptanmıştır.

Ahlâkî olgunluk üzerinde dindarlığın motive edici gücünün araştırma evreni için geçerli olduğu söylenebilir. Söz konusu ilişkide etkili olan faktörlerden biri dindarlık ve ahlâkın yapısıyla ilgiliyken diğeri bu iki yapı arasındaki ilişkiye bakışın niteliğidir. Dindarlığın bireysel ve toplumsal yaşamı düzenleme ve refahı oluşturma gayesi, dindarlık ile ahlâkî olgunluk arasında pozitif yönlü ilişkinin çıkmasında etkili olmaktadır.

Dindarlık ile ahlâkî olgunluk arasındaki ideal ilişkinin, istatistiksel sonuçlara yansımaları literatür bulgularıyla örtüşen bir durumdur. Nitekim literatür bulgularında yer alan ve ahlâk ile dindarlığın olumlu görünüşleri arasında pozitif ilişkiler tespit eden Ellison (1992), Saroglou ve diğerleri (2005), Demirci (2014), Shariff ve diğerleri (2014), Aktaş ve Kartopu (2016), Kimter (2016), Ekşi ve Çiftçi (2017) ve Kaur’un (2020) sonuçlarıyla araştırma bulgularımız uyumluluk göstermektedir. Bunların dışında dinî yaşayış ile ahlâkın olumsuz görünüşleri arasında negatif ilişkiler tespit eden Baier ve Wright (2001), Johnson ve diğerleri (2001), Stark (2001), Codato ve diğerleri (2011), Piazza ve Sousa (2014), Kayıklık ve Kalgı (2017b) ile D’Urso ve diğerlerinin (2019) sonuçları da araştırma bulgularımızı destekleyici niteliktedir.

Mesleklere göre ahlâkî olgunluk ve dindarlık düzeylerini karşılaştırmak için yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) ve Kruskal-Wallis H testi sonuçlarına göre hem ahlâkî olgunluk hem de dindarlık düzeylerinde anlamlı farklılaşmalar tespit edilmiştir. Tespit edilen farklılaşmalar ışığında H_2 ve H_3 hipotezleri kabul edilmiştir. Yapılan post-hoc analizi ve Mann-Whitney U karşılaştırma testi neticesinde, ahlâkî olgunluk ve dindarlık düzeylerindeki anlamlı farklılaşmaların diğer mesleklerden katılımcılar ile mühendisler arasında olduğu görülmüştür.

Araştırmamızda öğretmenler, mühendisler, imam-hatipler ve Kur’an kursu öğreticilerinin ahlâkî olgunluk ve dindarlık düzeyleri ölçülmeye çalışılmıştır. Özellikle şunu da belirtmek gerekir ki çalışanların ölçülen ahlâkî olgunluk düzeyleri meslek ahlâkı değil sosyal ahlâk odaklıdır. Sosyal ahlâk ile meslek ahlâkının ilişkisiz şeyler olduğunu söylemek mümkün olmasa da ölçümlerin kavramsal geçerliği açısından bunu belirtmekte yarar vardır. Elde edilen sonuçlara bakıldığında mesleklerin ahlâkî olgunluk düzeyleri arasında anlamlı farklılıkların olduğu görülmüştür. Buna göre mühendislerin ahlâkî olgunluk düzeyleri diğer üç meslekten katılımcıların ahlâkî olgunluk düzeylerinden anlamlı derecede daha düşüktür. Ortalamalara bakıldığında sırasıyla imam-hatiplerin ortalaması $\bar{X}=300.32$, Kur’an kursu öğreticilerinin ortalaması $\bar{X}=299.07$, öğretmenlerin ortalaması $\bar{X}=298.52$, mühendislerin

ortalaması $\bar{X}=290.10$ 'dur. Ölçekten alınabilecek en yüksek puanın 330 olduğu düşünülürse, karşılaştırmadan bağımsız olarak dört mesleğe ilişkin ahlâkî olgunluk ortalamalarının yüksek düzeyde olduğu söylenebilir.

Mühendisler ile öğretmen, imam-hatip ve Kur'an kursu öğreticileri arasında anlamlı farklılığın oluşmasında, öğretmenler ile din görevlilerini ilgilendiren iki ayrı motivasyondan söz edilebilir. Bunlardan biri dindarlık iken diğeri eğitimci kimliğidir. Öğretmenlerin temel ahlâkî benliklerine ek olarak eğitimci kimliklerinin de getirdiği bazı kritik sorumluluklar bulunmaktadır. Bir öğretmenin eğitimci olarak meslektaşlarına, öğrencilerine ve sosyal çevresine karşı dürüstlükte örnek olması ve doğru bilgiyi doğru davranışa dönüştürmesi beklenir. Eğitim sürecinin bireysel ve toplumsal yaşamdaki belirleyiciliği göz önüne getirilince öğretmenin bu süreçteki rolü daha da önem kazanmaktadır. Hem öğretmenlerin hem din görevlilerinin dindarlık düzeylerinin mühendislere göre yüksek olması da (bkz. Tablo 4) aradaki farklılaşmanın diğer nedenlerinden biri olarak ifade edilebilir. Zira hayata dokunan bir dindarlık, kişisel vicdana ek olarak kişiye dinî temelli ahlâkî motivasyonlar da sağlayabilmektedir. Eğitimci rolünün getirdiği sorumluluklar ile katılımcı öğretmenlerin dindarlık düzeylerinin mühendislere göre yüksek olması gibi nedenlerin, iki meslek arasında ahlâkî olgunluk açısından bir farklılaşma meydana getirmiş olması muhtemeldir. Din görevlileri için de benzer bir durumdan söz edilebilir. Ahlâkın bireysel ve toplumsal motivasyonlarına ek olarak dinin getirdiği motivasyonların da eklenmesi, din görevlilerinin daha yüksek ahlâkî olgunluk düzeyinde yer almasına imkân verebilmektedir. Bu noktada öğretmenlerde olduğu gibi din görevlilerinin de topluma karşı çeşitli sorumluluklarının olması ve halka örnek olmak durumunda olmaları gibi çeşitli nedenler de buraya eklenebilir.

Araştırmamıza dahil edilen mesleklerin ahlâkî olgunluk ve dindarlık düzeylerinin kıyaslandığı araştırmalarla karşılaşılmamıştır ancak öğretmenlerin ahlâkî olgunluk düzeyleri ile çeşitli mesleklerde çalışanların dindarlık eğilimlerini konu edinen bazı çalışmalar tespit edilmiştir. Türkçe literatürde öğretmenlerin ahlâkî olgunluk düzeylerine ilişkin sonuçlara bakıldığında farklı ortalamalar görülmektedir. Demirci'nin (2014, s. 74) çalışmasında öğretmenlerin ahlâkî olgunluk ortalamaları $\bar{X}=290.27$; Yüksel'in (2012, s. 72) çalışmasında $\bar{X}=248$ olarak görülmüştür.² Diğer yandan çeşitli mesleklerden katılımcıların dinsel eğilimlerinin incelendiği Kayıklık'ın (2000, s. 73) araştırmasında, mühendislerle öğretmenlerin neredeyse aynı dinsel eğilime sahip oldukları ancak imam-hatiplerin nispeten daha iç-güdümlü dinsel eğilim sergiledikleri gözlemlenmiştir. Vernon ve Allport'un (1931, s. 246) değer yönelimleriyle ilgili araştırmalarında, mühendislerin en az eğilim gösterdiği değer sınıfı dinî değerler olurken; en yüksek eğilimin ekonomik değerlere yönelik olduğu görülmektedir. Ayten'in (2009, s. 144; 2013, s. 160) bulgularında ahlâkî olgunluğun göstergelerinden sayılabilecek yardım etme eğiliminin, aralarında öğretmen, mühendis ve din görevlilerinin de bulunduğu mesleklere göre farklılaşmadığı yönünde tespitler yer

² Söz konusu araştırmalarda öğretmenlerin ahlâkî olgunluk düzeylerine ilişkin aritmetik ortalamalarının verilmesinin gerekçesi, ilgili araştırmalarda da -bu araştırmada olduğu gibi- Şengün ve Kaya (2007) tarafından geliştirilen "Ahlâkî Olgunluk Ölçeği"nin kullanılmış olmasıdır.

almaktadır. Bu çalışmada ayrıca söz konusu mesleklerde çalışanların genel dindarlık düzeyleri arasında da anlamlı farklılaşmalar gözlemlenmediğine ilişkin bulgular mevcuttur. Araştırma bulgularımızda mühendisliklerin dindarlık sıra ortalamaları, öğretmen ve imam-hatiplerden anlamlılık derecesinde daha düşüktür. İnanç boyutunda bir farklılaşma gözlemlenmezken, ahlâk ve ibadet puanlarında mühendislerin sıra ortalamalarının diğer mesleklerden düşük olduğu saptanmıştır. Mühendislerin diğer meslekten çalışanlara göre nispeten seküler ve pozitivist bir eğitim sürecinden geçmesi gibi etmenlerin bu duruma neden olmuş olabileceği tahmin edilmektedir. İnanç boyutunda bir farklılaşmanın oluşmaması, örnekleme ait inanç çizgilerinin benzer nitelikte olmasıyla ilişkilendirilebilir. Nitekim farklılaşmalar da inancın pratiğe dönüşmesi noktasında, ibadetler ve ahlâkî eğilimlerde belirginlik kazanmaktadır. Burada dindarlık, ahlâk ve ibadet sıra ortalamalarının katılımcıların ahlâkî olgunluk puan ortalamalarıyla ilişkili seyrettiğinden söz etmek mümkün hale gelmektedir.

Dindarlık ve ibadet boyutuna ilişkin puanlarda mühendislerin diğer mesleklerden daha düşük sıra ortalamasına sahip olmalarının dışında öğretmenler ile Kur'an kursu öğrencileri arasında da bir farklılaşma saptanmıştır. Bu farklılığın, parametrik bir test olmayan Kruskal-Wallis H testinin gruplara düşen kişi sayısına duyarlı olmasından (Bergh, 2015) kaynaklandığı düşünülmektedir.

Dindarlık ile ahlâkî olgunluk arasındaki olumlu bir ilişki tespit edilmesinde dindarlığın harekete geçirici/motivasyonel yönü oldukça belirleyicidir. Dinin bireysel ve toplumsal yaşamı düzenleyici yönünün davranışsal düzlemdeki karşılığı, çoğunlukla ahlâkî buyruklarla şekillenmektedir. Nitekim ahlâkî buyruklar, toplumsal düzlemde olduğu kadar dinin kurumsal yönünde de belli yaptırımlarla donanmış haldedir. Dolayısıyla ahlâkî kuralların toplumsal garantörlerinin yanında, -dine verilen öneme endeksli olarak- dinî birtakım garantörlerden de bahsedilebilir. Bunlar en genel ifadeyle Tanrı'nın hoşnutluğu ile sevap ve günahların karşılığı olan, ölümden sonraki hayatta vadedilen ödül ve cezalardır. Dine ve Tanrı'nın buyruklarına inanmayan biri için ahlâkî motivasyonlar, bireysel ve toplumsal ilişkilerde iyiliğin yapıcı gücü ve anlam arayışının getirdiği rol gibi faktörler olabilirken; dine ve Tanrı'nın buyruklarına inananlar için söz konusu bu motivasyonlara sözü edilen dinî vaat ve müeyyideler de eklenmektedir. Ne var ki bu vaat ve yaptırımların yahut Tanrı'nın hoşnutluğunun ahlâkî bir motivasyon niteliği kazanması, kişinin dindarlığının niteliğiyle yakından ilişkilidir. İyilik ve doğruluğa yönelmiş bir dindarlıktan söz edildiğinde, bu dindarlıktan ancak olgun bir ahlâk tezahür edebilir. Diğer yandan gösteriş maksatlı ya da dış güdümlü-faydacı bir dindarlıktan olgun bir ahlâkın yansımaları beklenemez. Buradan hareketle söylenebilir ki olgun ahlâk, samimi bir dindarlığın olmazsa olmazlarındandır. Olgun bir ahlâktan söz edilemiyorsa, olgun bir dindarlıktan bahsetmek de bir o kadar güçtür.

Araştırmamızda dindarlık ile ahlâkî olgunluk arasındaki tespit edilen ilişki iki yönlü olsa dahi, ele alınan yapıların doğaları itibarıyla ahlâktan dindarlığa doğru bir çıkarsama yapmak daha yerinde olacaktır. Zira davranışsal yönünün yoğunluğu itibarıyla ahlâktaki bütünsellik, daha derûnî yönler barındıran dindarlığa da sirayet edeceğinden, ahlâktan dindarlığa doğru bir açılım, dindarlıktan ahlâka doğru bir çıkarsama yapmaktan daha az riskler taşıyacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

Religion and morality, as systems that aim to regulate individual and social life, aim at an evolution towards what is good and right with various motivations and sanctions. This mutual goal creates a natural relationship between religious life and moral maturity. Since a deep religiosity can feed one's moral self through various channels, adding religious motivations to moral motivations other than religious life creates a positive relationship between religiosity and moral maturity. The relationship between moral maturity and religiosity needs to be evaluated from a psychological perspective due to the nature of morality and religious life.

When the questions in the epistemological dimension of the religion-morality relationship, on which the moral maturity-religiousness relationship is based, are transferred to the vital plane, different problems may arise. Because believing that morally correct behavior is not only right but also rewarding, that incorrect behavior is not only wrong but also a sin, and arranging one's behavior accordingly is one of the most superficial aspects of individual religiosity. One of the basic behavior patterns that many religions want from their believers is related to this. Ethical provisions occupy a large space in the holy books and these provisions are equipped with various sanctions. For an individual who believes in God or a religion, these commands are not only moral maxims, but also an indication of their devotion and obedience to God or the Creator. On the other hand, for someone who does not believe in God or any religion, these are like human precepts for improving personal and social life. While this aspect of moral principles is valid for all people; The situation for religious individuals is more extensive. What is wrong is also sin, and what is right is also good in the eyes of God. The relationship between mature morality and religiosity is also shaped by this distinction. Because at this point, religiosity can provide a strong motivation for mature morality with the purpose of the sacred.

The relationship between morality and religion has been the subject of various research from the past to the present in many aspects. However, it is difficult to say that there are plenty of studies on the relationship between moral maturity and religiosity, which is the appearance of the relationship in question on a psycho-social basis. The fact that the conceptualization and measurement of the practical equivalents of both structures involve various difficulties can be expressed as one of the possible reasons for this situation. In this study, the relationship between moral maturity and religiosity was examined and various psycho-social factors thought to affect this relationship were investigated. The research has a descriptive and quantitative design and was prepared with the relational screening model. Questionnaire technique was used to collect the opinions of the participants. The main problem of the research is the relationship between moral maturity and religiosity.

The study universe of the research is teachers, imam-preachers, engineers, and Qur'an course instructors working in Adana in 2020. The sample consists of 387 volunteer participants selected by a simple random method. In the application step of the research, two scales were used to measure the moral maturity and religiosity levels of the participants. These are the Moral Maturity Scale developed by Şengün and Kaya (2007), and the Religious Living Scale developed by Kayıklık (2003) and renewed by Kayıklık and Kalgı (2017a). Correlation analysis was applied to determine the relationship between the two main variables of the study, moral maturity and religiosity. One-

Way Analysis of Variance (ANOVA) was used to determine whether moral maturity scores differed according to the type of occupation. Bonferroni posthoc analysis was used to make multiple comparisons to determine the groups with differences between them. The non-parametric equivalent of the One-Way Analysis of Variance, the Kruskal-Wallis H test, was used to determine whether the mean rank of religiosity differed according to the type of occupation since the data on the religiousness variable did not meet the normal distribution requirement. Mann-Whitney U test was used to make multiple comparisons to determine the groups with differences between them.

The results of the research show that there is a positive and significant, moderate relationship between moral maturity and religiosity. In addition, it was determined that the moral maturity and religiosity averages of the engineers according to the occupations were lower than the averages of the participants from the other three occupational groups. These results mean that religious people have a higher average of moral maturity. Moreover, the fact that engineers have undergone a relatively secular education process highlights the idea that they have a lower level of religiosity and, accordingly, a relatively lower level of moral maturity than participants from other professions.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar, bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayımlanmasına ilişkin herhangi bir potansiyel çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Destek/Finansman Bilgileri

Yazar, bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayımlanması için herhangi bir finansal destek almamıştır.

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmada bilimsel araştırma ve etik ilkelere uyulduğu ayrıca çalışma boyunca yararlanılan eserlerin tamamının kaynakçada verildiği beyan olunur.

Bu araştırma için Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Etik Kurulu'ndan 24.05.2019 tarihli ve 76618 nolu kararı ile etik izin alınmıştır.

Yazar Katkı Oranı: Tüm yazarların katkı oranı eşittir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, H., ve Kartopu, S. (2016). Üniversite öğrencilerinin dindarlık eğilimlerine göre ahlaki olgunluk düzeylerinin incelenmesi: Gümüşhane Üniversitesi örneği. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (35), 121-143.
- Aydın, M. Ş., ve Adanalı, A. H. (2017). Önsöz. M. Ş. Aydın ve A. H. Adanalı (Ed.), *İslam ahlakı: Temel konular güncel yorumlar* içinde (ss. 9-14). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ayten, A. (2009). *Prososyal davranışlarda dindarlık ve empatinin rolü*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Ayten, A. (2013). *Empati ve din: Türkiye'de yardımlaşma ve dindarlık üzerine psiko-sosyal bir araştırma*. İz Yayıncılık.
- Baier, C. J., ve Wright, B. R. E. (2001). "If you love me, keep my commandments": A Meta-analysis of the effect of religion on crime. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 38 (1), 3-21. <https://doi.org/10.1177/0022427801038001001>

- Bergh, D. (2015). Chi-squared test of fit and sample size-A comparison between a random sample approach and a chi-square value adjustment method. *Journal of Applied Measurement*, 16 (2), 204-217.
- Bushman, B. J., Ridge, R. D., Das, E., Key, C. W., ve Busath, G. L. (2007). When God sanctions killing: Effect of scriptural violence on aggression. *Psychological Science*, 18 (3), 204-207. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01873.x>
- Codato, M., Testoni, I., Ronconi, L., ve Shaver, P. R. (2011). Civic and moral disengagement, weak personal beliefs and unhappiness: A survey study of the “famiglia lunga” phenomenon in Italy. *TPM - Testing, Psychometrics, Methodology in Applied Psychology*, 18 (2), 87-97.
- Çağrıç, M. (2021). *Din ve değişim: Şekilci dindarlıktan ahlaki dindarlığa*. Doęan Kitap.
- D’Urso, G., Petruccelli, I., ve Pace, U. (2019). Attachment style, attachment to God, religiosity, and moral disengagement: A study on offenders. *Mental Health, Religion ve Culture*, 22 (1), 1-11. <https://doi.org/10.1080/13674676.2018.1562429>
- Darley, J. M., ve Batson, C. D. (1973). “From Jerusalem to Jericho”: A study of situational and dispositional variables in helping behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27 (1), 100-108. <https://doi.org/10.1037/h0034449>
- Demirci, E. (2014). *Ahlâki olgunluk ve dindarlık arasındaki ilişki*. Doktora Tezi. Uludaę Üniversitesi.
- Durkheim, E. (1962). *Meslek ahlâkı* (M. Karasan, Çev.). Millî Eğitim Basımevi.
- Ekşi, H., ve Çiftçi, M. (2017). Lise öğrencilerinin problemlı internet kullanım durumlarının dinî inanç ve ahlaki olgunluk düzeylerine göre yordanması. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 4 (2), 181-206.
- Elçi, M., Sener, İ., ve Alpkan, L. (2011). The impact of morality and religiosity of employees on their hardworking behavior. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 24, 1367-1377. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.09.135>
- Ellison, C. G. (1992). Are religious people nice people? Evidence from the National Survey of Black Americans. *Social Forces*, 71(2), 411-430. <https://doi.org/10.2307/2580017>
- Esed, M. (2002). *Kur’an mesajı Meal-Tefsir* (C. Koytak ve A. Ertürk, Çev.). İşaret Yayınları.
- Gervais, W. M. (2014). Good for God? Religious motivation reduces perceived responsibility for and morality of good deeds. *Journal of Experimental Psychology: General*, 143 (4), 1616-1626. <https://doi.org/10.1037/a0036678>
- Güngör, E. (1997). *Ahlak psikolojisi ve sosyal ahlak*. Ötüken Neşriyat.
- Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin, B. Puranen vd. (Ed.). (2020). *World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile*. Madrid, Spain ve Vienna, Austria: JD Systems Institute ve WVSA Secretariat. <http://www.doi.org/10.14281/18241.13>
- Hofmann, W., Wisneski, D. C., Brandt, M. J., ve Skitka, L. J. (2014). Morality in everyday life. *Science*, 345 (6202), 1340-1343. <http://doi.org/10.1126/science.1251560>
- Hökelekli, H. (2016). *Din psikolojisine giriş*. Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Inozu, M., Karancı, A. N., ve Clark, D. A. (2012). Why are religious individuals more obsessional? The role of mental control beliefs and guilt in Muslims and Christians. 43 (3), 959-966. <http://doi.org/10.1016/j.jbtep.2012.02.004>
- James, W. (2002). *The varieties of religious experience: A study in human nature* (Centenary Edition ed.). Routledge is an imprint of the Taylor ve Francis Group.

- Johnson, B. R., Jang, S. J., Larson, D. B., ve De Li, S. (2001). Does adolescent religious commitment matter? A reexamination of the effects of religiosity on delinquency. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 38 (1), 22-44. <http://doi.org/10.1177/0022427801038001002>
- Jung, C. G. (2010). *Psikoloji ve din* (R. Karabey, Çev.). Okyanus Yayıncılık.
- Kaur, S. (2020). Effect of religiosity and moral identity internalization on prosocial behaviour. *Journal of Human Values*, 26 (2), 186-198. <http://doi.org/10.1177/0971685820901402>
- Kayıklık, H. (2000). *Dini yaşayış biçimleri: Psikolojik temelleri açısından bir değerlendirme*. Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Kayıklık, H. (2003). *Orta yaş ve yaşlılıkta dinsel eğilimler*. Baki Kitabevi.
- Kayıklık, H., ve Kalgı, M. E. (2017a). Dinsel yaşayış ölçeği: Geçerlik güvenirlik çalışması. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 1-19. <https://doi.org/10.30627/cuilah.325986>
- Kayıklık, H., ve Kalgı, M. E. (2017b). Ortaöğretim öğrencilerinin tahripçi davranışlarda bulunma ile dindarlık düzeyleri arasındaki ilişki. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 1-18.
- Kerley, K. R., Matthews, T. L., ve Blanchard, T. C. (2005). Religiosity, Religious Participation, and Negative Prison Behaviors. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44 (4), 443-457.
- Kılıç, R. (2017). İslâm ahlâkının tanımı ve kapsamı. M. Ş. Aydın ve A. H. Adanalı (Ed.), *İslam ahlakı: Temel konular güncel yorumlar içinde* (ss. 17-48). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kimter, N. (2016). Namaz ve ahlâkî olgunluk ilişkisi. *Dinî Araştırmalar*, 19 (50), 103-133. <https://doi.org/10.15745/da.280602>
- Kohlberg, L. (1968). The child as a moral philosopher. *Psychology Today*, 2 (4), 24-30.
- Kohlberg, L. (1981). *The philosophy of moral development: Moral stages and the idea of justice* Harper ve Row, Publishers, Inc.
- Malinowski, B. (1990). *Büyü, bilim ve din* (S. Özkal, Çev.). Kabalıcı Yayınevi.
- Özel, H., ve Kaplan, H. (2018). Din ve ahlak birbiriyle nasıl ilişkilidir? Kısa bir literatür incelemesi. *Turkish Studies*, 13 (15), 345-372. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13536>
- Öztürk, M. (2013). *Kur'an'ı Kerim mealî: Anlam ve yorum merkezli çeviri*. Düşün Yayıncılık.
- Pew Research Center. (2014, 27 Mayıs). *Views of religion and morality*. <https://www.pewresearch.org/global/2007/10/04/chapter-3-views-of-religion-and-morality/>
- Piazza, J., ve Sousa, P. (2014). Religiosity, political orientation, and consequentialist moral thinking. *Social Psychological and Personality Science*, 5 (3), 334-342. <http://doi.org/10.1177/1948550613492826>
- Saroglou, V., Pichon, I., Trompette, L., Verschueren, M., ve Dernelle, R. (2005). Prosocial behavior and religion: New evidence based on projective measures and peer ratings. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44 (3), 323-348. <http://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2005.00289.x>
- Shariff, A. F., Piazza, J., ve Kramer, S. R. (2014). Morality and the religious mind: Why theists and nontheists differ. *Trends in Cognitive Sciences*, 18 (9), 439-441. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2014.05.003>
- Stansfield, R., O'Connor, T., ve Duncan, J. (2019). Religious Identity and the Long-Term Effects of Religious Involvement, Orientation, and Coping in Prison. *Criminal Justice and Behavior*, 46 (2), 337-354. <https://doi.org/10.1177/0093854818801410>

- Stark, R. (2001). Gods, rituals, and the moral order. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40 (4), 619-636. <https://doi.org/10.1111/0021-8294.00081>
- Şengün, M., ve Kaya, M. (2007). Ahlaki olgunluk ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24 (24-25), 51-64.
- Ülken, H. Z. (1958). *Felsefeye giriş: İkinci kısım*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Vernon, P. E., ve Allport, G. W. (1931). A test for personal values. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 26 (3), 231-248. <http://doi.org/10.1037/h0073233>
- Wade, N. (2009). *İnanç içgüdüsü: Din nasıl ortaya çıktı ve neden hâlâ var olmaya devam ediyor?* (M. Sözen, Çev.). Say Yayınları.
- Walker, L. J. (2003). Morality, religion, spirituality-The value of saintliness. *Journal of Moral Education*, 32 (4), 373-384. <https://doi.org/10.1080/0305724032000161277>
- Yapıcı, A. (2007). *Ruh sağlığı ve din: Psiko-sosyal uyum ve dindarlık*. Karahan Kitabevi.
- Yaran, C. S. (2015). Dindarlık-ahlâklılık ilişkisini yeniden düşünmek. L. Çilingir (Ed.), *Ahlak felsefesi yazıları içinde* (ss. 87-108). Elis Yayınları.
- Yüksel, G. (2012). *İlköğretim öğretmenlerinin karakter eğitimi yetkinlik inançları ile ahlaki olgunluk düzeyleri arasındaki ilişki*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.